

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

THOMKA BEÁTA

Kulturális és kontextuális narratológia

Az elbeszélés kutatás irányvételének mostani meghatározása több elemet tartalmaz: eltérést a néhány évtizeddel ezelőtti beállítottságtól; nyitást új érdeklődési és kutatási területek felé; az eredeti orientációhoz viszonyított szemléleti és módszertani tágulást.¹ Hozzászólásom törekvések, folyamatok érintőleges áttekintése, amely nem bocsátkozik egyes szerzők, kutatások, teóriák bemutatásába.

Minek a kontextusára irányul tehát a figyelem? A kérdés a klasszikus narratológia (hatvanas évek), valamint az általa felvállalt elméleti hagyomány (orosz formalizmus, folklórszövegek tipológiája, morfológia, strukturális nyelvészet) viszonylatában pontosítható. A korai vizsgálatokat a nyelvészeti modell és kiindulópontok, valamint alapvetően a nyelvi, illetve egyszerűbb irodalmi szerkezetek strukturális vizsgálata jellemezte. A posztklasszikus (posztstrukturális, -lingvisztikai, post-genette-iánus) narratológiák (Bal, Prince, Lintvelt, Culler) kontextusorientáltak. Vizsgálati tárgyaik inkább nyitott, dinamikus folyamatok. Nem törekednek összefoglalásra, szintézisre: a strukturális szemlélet által előnyben részesített *langue*-jelenségekkel szemben inkább a *parole* megnyilvánulások foglalkoztatják őket. Egy értékes kiadvány az alábbi módon foglalja össze a jelenkori transzformáció irányát:

Von einer literatur- und sprachwissenschaftlich orientierten Wissenschaft hat sich die Narratologie zu einer Grundlagendisziplin für eine *interdiskursive Kulturwissenschaft* entwickelt. Der Band versucht, diese Entwicklung darzustellen und die Diskussion vor allem zwischen Literaturwissenschaft, Sprachwissenschaft, feministischen und medialen Forschungsfeldern zu befördern. Das noch weithin unausgeschöpfte Potential der Narratologie wird für feministische Theorien, die Analyse von Strategien mündli-

1 Elhangzott a „Cultural Turn”: A kultúratudomány esélyei Magyarországon elnevezésű konferencián (Pécs, 2004. szept. 24.)

chen Erzählens, Mikro- und Makroanalysen literarischer Textorganisation, Theorien interkultureller Diskursivität und kultursemiotische Fragestellungen fruchtbar gemacht.²

A kontextuális narratológia egyik feladata a nyelvi és irodalmi szerkezet, narratív szöveg, diskurzus, megnyilatkozás, verbális és képi objektum tágabb szociokulturális összefüggésének vizsgálata. Ha ettől a centrum/periféria-modelltől eltávolodva keressük a választ a kérdésre, más következtetésig érkezünk.

Ha a narratológia elbeszéléskutatás, az elbeszélés pedig a nyelvi és nem nyelvi, irodalmi és nem irodalmi *kifejezés- és megértésformák* egyik alapvető modellje, továbbá megértés- és értelmezésmód, mentális működésünk meghatározó alakzata, miért lenne bármely *narratív modell* a kiemelt minta?

Mindezzel nem módosul a tudománytörténeti folyamat. A nyelvi és szövegközpontú korai elbeszéléskutatás mindenestre, az egyéb humántudományi kutatásokkal együtt, áthelyezte súlypontjait és módosította szemléletmódját. Ma sem beszélhetünk homogén kutatásterületről, inkább annak megállapítása tűnik fontosnak: a narratológia a virtuális, hálószerű kiterjedésekhez hasonlóan kezdett funkcionálni. Közvetlenül vagy közvetetten kihatott arra, hogy a legkülönbélebb önálló diszciplínák keretén belül megerősödjön az elbeszélés és a narratív interpretáció jelentősége.

A narratológia Ricoeur szerint egy másodrendű diskurzus, melyet megelőz az imagináció mint narratív megértésmód. A következő szakaszban a szempontrendszer egy virtuális *heterarchia* (W. Mc Culloch) formájában azon elbeszélő gyakorlatokban és teóriákban is megjelent, amelyek az ezredforduló idején a társadalmi kommunikáció szempontjából jelentősnek tűnnek. A történetmondás úgy is vizsgálati tárggyá válik, mint nyelvi, képi, performatív, szóbeli és írott, köznapi és irodalmi elbeszélés, fikciós és referenciális jellegű szövegfajta (önéletrajz, jegyzet, dokumentum), ám úgy is, mint e szövegek metaszövege. Más szóval párhuzamosan konstituálódik mint történet és metatörténet (*récit comme récit et metarécit*). A köznapi vagy művészi elbeszéléstípusok elemzései (Monika Fludernik) maguk is bizonyos értelemben *teoretikus narratívumok*.

Viszonylag korai a belátás, hogy az elbeszélés egyszerre van jelen az irodalom, a történetírás, a köznapi diskurzus, a mindennapi életgyakorlat vagy az emlékezés alakzataiban. A Roland Barthes³ által javasolt narratológiai kutatások a kezdetektől fogva diszciplínaköziek voltak. A 1966-ban felvázolt lehetőségek tartalmazták a felismerést,

2 *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext*. Transcending Boundaries: Narratology in Context, hrsg. Walter GRÜNZWEIG, Andreas SOLBACH, Tübingen, Günter Narr Verlag, 1999.

3 Roland BARTHES, *Introduction à l'analyse structurale des récits*. = *Communications*, 1966/8, 1–27.

noha maga nem mindenben realizálta ezt: a nagy hagyományú narratív programok, az irodalom és a történelem azzal egy időben, hogy alapvetően másként működtek az elbeszélést, a történetmondást, jelentős tapasztalatokat hordoznak egymás számára a *létesülés* és az *értelmezés* perspektívájában is.

A mai tapasztalat inkább transzdiszciplinárisnak és *heterarchikus* jellegűnek mutatja a szakterületet. Játékosan akár *heterarchitektúráról* és *heterarchívumról* is beszélhetünk. Minthogy a narráció rendeltetése, a művészeti vagy társadalmi kommunikációban betöltött funkciója és értelmezése sokrétű, több narratívum-fogalom kerül egymás mellé. Az elbeszélés-poétika, a narrativista történetfilozófia, a narratív pszichológia, a szociális reprezentációk kutatása, a történelmi antropológia, az emlékezet- és identitáskutatás, vagy a kultúra narratív szempontú elemzése más-más *elbeszélés-* és *történet-fogalmakra* támaszkodik. Ugyanakkor számos kölcsönhatásról és egymást ösztönző felismerésről lehet beszámolni. A cél immár nem egyetlen univerzális szerkezet és törvényszerűség leírása, hanem sokkal inkább egy virtuális közös tudás, vagy egy imaginárius közös tapasztalat megszerzése.

Az, hogy az elbeszélés jelentősége átértékelődött a társadalomtudományokban, nem függetleníthető a változástól, ami az irodalmi narratívumok vizsgálatának alakulásában lejátszódott. A narratopoétikai alapfogalmak körében mind kevésbé meggyőzőek a bináris fogalompárok, mint például a dokumentáris/fikciós, tényszerű/képzleteti, történelmi/irodalmi elbeszélés elkülönítése. Ennek megfelelően a referenciamezők, a szöveg kulturális beágyazódása, a szövegen kívüli világgal való kapcsolata is újraértelmezésre szorul. A merev doktrínákról, mint amilyen a szöveg, szöveghatár és a szövegen kívül rekesztett univerzumokkal kapcsolatban kialakult, az irodalmi poétika és a *posztklasszikus* narratológia is másként vélekedik, mint a strukturalizmus vagy a neostrukturalizmus. Ha átmenetileg érvényes volt a meggyőződés, hogy a szöveg behatárolható, ma inkább az a kérdés időszerű: *hol van egyáltalán és van-e szöveghatár?* A lehetséges szöveg (*textes possibles*), képzetes szöveg (*hypertext*), valamint a végtelen(ített), a határtalan mű-fogalom (*l'oeuvre illimité*, L. Jenny) e központi kategóriákat inkább *potencialitásnak* tekinti.

A fenomenológia és a hermeneutika pozíciójából ugyancsak megfogalmazódtak a kétélyek. „Tökéletesen tisztában vagyok azzal, írja Paul Ricoeur, hogy az irodalomelmélet gondosan fenntartja a szöveg belseje és külseje közti megkülönböztetést, és a nyelvi univerzumot övező számos vizsgálatot saját területén kívülinek tekint. Így a szöveg elemzése annak határaiig terjed, s a szövegen kívülre irányuló minden tapogatózás szigorúan tilos. Számomra úgy tűnik, hogy a belső és a külső közti megkülönböztetés az említett szövegelemzési módszernek⁴ köszönhető, és nem áll összhangban az olvasói tapasztalattal. Ez

4 strukturális, nyelvészeti alapú szövegfelfogás – Th. B.

az oppozíció a nyelvészeti munkákra jellemző alapegységeknek (fonémáknak, lexémáknak, szavaknak) az irodalomra való kiterjesztéséből ered, hiszen a nyelvészet szempontjából a való világ nyelven kívüli.”⁵

Visszatérve a fenti kérdéshez, a *kontextuális narratológia* viszonyítási pontja lehet ugyan a korábban megállapított centrum, a *text*, a diskurzus, ám mind kevésbé tartható a kifelé mutató gravitáció másodlagossága. (A strukturális nyelvészet hagyománya vagy a szemiotika helyére inkább a diskurzuselmélet, a társas nyelvészet lépett.) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a jelenségek szövegszerűségének feltételezése újszerű értelmezésmódokat eredményezett a társadalomelméletben és a nem verbális terepen is. A vizuális narrációról, a médiaközi narratológiáról, a képek és épületek olvashatóságáról viszonylag keveset beszéltek a korábbi kutatások. Mindez kétirányúvá teszi a közlekedést textus és kontextus, nyelvi/képi közeg s még inkább az interakciót elfogadó értelmezési stratégiákban.

A kontextuális narratológia, egy virtuális transzdiszciplináris projekthez hasonlóan, a nyelvi, képi, performatív, szóbeli és írott, köznapi és irodalmi elbeszélések, fikciós és referenciális jellegű szövegfajták (önéletrajzok, jegyzetek, dokumentumok) elemzésével kíván választ kapni a Selbst (Self), az emlékezet és az életvilágok konstrukciójának lehetséges narratív működésmódjára, egymásba szövődésére, egybefonódására. Ezzel együtt jár a verbalitás és a médiák határainak átlépése is. A figyelem mind több konkrét, *nem nyelvi* jelenség elemzésére kiterjed.

A *kultúra* elbeszélés-szempontú értelmezése az irodalmi szöveget nemcsak mint nyelvi, hanem komplex jelenséget teszi vizsgálati tárgyá: a művészeti, esztétikai, poétikai interpretációt kiegészíti a *kulturális* komponens. Ebben az összefüggésben merülhet fel a kérdés, hogyan látja el jelentéssel az adott művet (regényt, filmet) egy adott közösség.

5 Paul RICOEUR, *Life in Quest of Narrative*, = *On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation*, ed. David WOOD, London, New York. Routledge, 1991, 20–33. – Ugyanitt olvasható az alábbi álláspont is: „Éppen a nyelvészetnek a poétikára való rávetítése sarkall engem kritikára, vagyis az a strukturális elemzés számára elsődleges módszertani döntés, mely az irodalommal nyelvészeti kategóriák segítségével foglalkozik, s a belső és külső közti ellentétet kikényszeríti. Hermeneutikai szempontból (mondhatni, az irodalmi tapasztalat értelmezésének nézőpontjából) a szövegnek egészen más jelentése van, mint amit a strukturális elemzés nyelvészetből kölcsönzött kategóriái segítségével megállapít, méghozzá ember és világ, az egyes emberek közötti és az embernek saját maga felé való közvetítése. Ember és világ közvetítését *referencialitásnak*, az emberek egymás közti közvetítését *kommunikálhatóságnak*, az ember saját maga felé való közvetítését pedig *önmegértésnek* nevezzük. Az irodalmi szöveg ezt a három dimenziót tartalmazza: a referencialitást, a kommunikálhatóságot és az önmegértést. Így a hermeneutikai probléma éppen ott kezdődik, ahol a nyelvészeti abbamarad: megpróbálja a referencialitás új, nem leíró, a kommunikálhatóság nem utilitarista és a reflexivitás nem nárcisztikus tulajdonságait felfedezni, és azt a folyamatot megnézni, ahogy ezek az irodalmi műben létrejönnek.” (Ford. KISANTAL Tamás.)

A *szocio-narratívumok* kutatása azon hatalmi stratégiák, szociális, etnikai szituációk jeleire, nyomaira összpontosít az elbeszélésekben, amelyek meghatározzák a szociális csoport imaginációját. Előtérbe kerül a marginalizált rétegek diskurzusa, a migrációk narratívumai, a regionális narratív minták, nemi, vallási, generációs csoportok, rétegek narratív univerzuma. A köznapi elbeszélések,⁶ emlékezések, tanúságok, az orális archívumok, szóbeli elbeszélések, vallomások, önéletrajzok, elektronikus naplók, ételbeszélések, alternatív műfajok, az önfikció, önarchiválás, biotext, narratívum az írott és elektronikus sajtóban, tévében, a jellegzetesen narratológiai, ám az irodalmi megközelítés- és olvasásmódban is jelentésteljesek lehetnek. (Az irodalmi/nem irodalmi elbeszélő formák közötti szakadatlan helycserére, interakcióra, koronként változó értékelésmódra és ennek jelentőségére csupán utalni tudok.)

Mindebben érzékelhető az értelmezésmódok megnövekedett jelentősége. Ha az újabb történelmi kutatások a *magánélet dokumentumait* is történelmi forrásoknak tekintik,⁷ ez a történelem, emlékezet, fikció és kultúra összefüggéseit is új megvilágításba helyezheti. A közönséges személyek a feljegyzések és *biofikció*juk (Alain Buisine) által a társadalmi világ cselekvőivé válnak: „Créativité et contrôle social, individu et communauté, créent ensemble cette fluctuation virtuelle et cette constance du contenu qui permettent à la tradition du durer.”⁸

Az *Új historicizmus*, a történelmi antropológia, a társadalomtörténet, a mikrotörténetírás nyilván igen sok impulzust kapott az elbeszélés, a poétika, az emlékezés, a historiográfia összefüggését megerősítő elméletektől (Hayden White). A narratív identitás gondolata nem csupán az ételbeszélés pszichológiai tapasztalatából és a modern erkölcsfilozófiából merít. A poétikai, filozófiai és antropológiai kérdéseket felvető teória (MacIntyre, Ricoeur) erőteljesen visszahat a jelenkori irodalomértésre: az irodalmi elbeszélés megkerülhetetlen kontextuális, történelmi meghatározottságára figyelmeztet. Úgy tűnik tehát, hogy kétirányú folyamatot észlelünk. Kétségtelen *átpoétizálódást*, az irodalmi kategóriák áthelyeződését az irodalmon kívüli jelenségvilág és elbeszélésformák értelmezésére, másfelől pedig a humán diszciplínák fogékonyságának transzponálását az irodalomvizsgálatba.

Mind pontosabban körvonalazódik egy *narratológiai kriticizmus* is. Kialakult a *kritikai attitűd*, egy nem politikai, mégis bizonyos értelemben ideológiainak tekinthető öntudat. A figyelem ennek jegyében a hatalmi struktúrákat leleplező narratív diskurzusok

6 Például Marty LAFORÉST, *Dire et redire: la constellation narrative* (1995) című dialóguselemzése (www.fabula.org).

7 *Histoires et archives de soi, Sociétés & Représentations*, eds. Artières, PHILIPPE–Kalifa, DOMINIQUE, Paris, CREDHESS, Sorbonne, 2002, 13.

8 MARCHAL, Guy P., *De la mémoire communicative à la mémoire culturelle, Le passé dans le témoignages d'Arezzo et de Sienne*, 2002, (1177–1180), *Annales*, 56. 2001/3, 577.

elemzésére irányul. A narratívum működése a jogi, politikai, publicisztikai nyelvhasználatban egyben lehetőség annak a befolyásnak a feltárására, amit a személyes és közösségi identitások alakulására gyakorol.

A kérdéskör az elmúlt néhány évben más-más beállítottságú kutatókat közelített egymáshoz a világ különféle kutatóhelyein. Ansgar és Vera Nünning⁹ a *narratológiai kritizmus* jegyében válogatják meg a kutatásaikban közreműködőket. A diszciplínát egy heterogén jelenségekre irányuló, elemző, alapvetően kritikai szempontú területnek tekintik. David Herman *Narratologies*,¹⁰ címmel látja el könyvét, tehát eleve a többes számot tekinti az ezredvég jellemzőjének. Marie-Laure Ryan¹¹ a narratívumot virtuális valóságként kezeli. A narratológia *transzmediális robbanásából* kiindulva célja a médi-umtól (hordozó és közvetítő közegtől) független narratívum-fogalom és ennek megfelelő narratológiai alapelvek kidolgozása. A narratívum ebben a szemiotikát idéző rendszerben mentális kép, kognitív konstruktum, egy esemény, eseménysor reprezentációja.

Összefoglalásként az analízis, leírás helyére kerülő narratív interpretáció fontosságát és a rendszerszerű modellálás helyét felváltó fragmentáris metszetek létrehozását említeném. A jelenkori narratológia maga is *texte pluriel* (Barthes) módján működik: az értelmezett elbeszélést és saját önelbeszélését, a metanarratívumot is kivonja a véges és véglegesített szöveg hatóköréből.

9 „New directions in post-classical narrative theory” alcímmel látta el legutóbbi párizsi előadását. Kiadványaik között szerepel: *Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär*, hrsg. V. NÜNNING, A. NÜNNING, Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002; *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*, hrsg. V. NÜNNING, A. NÜNNING, Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002.

10 *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*, ed. David HERMAN, Columbus, Ohio State Univ. Press, 1999.

11 Marie-Laure RYAN, *Narrative as Virtual Reality. Immersion and Interactivity in Literature and Electronic media*, Baltimore, London, The Johns Hopkins Univ. Press, 2001.